

Shahnoza QAHHOROVA,
f.f.n., Xalqaro innovatsion universitet dotsenti.
E-mail : qahhorovash@mail.ru

Filologiya fanlari doktori, dotsent S.Zokirova taqrizi asosida

INTERPRETATION OF FANO'S MARBABAT IN "NASOYIMU-L-MUHABBAT".

Annotation

This article analyzes the issue of the status of FANO, the ranks of FANO, the theoretical views of mystics on their essence and the artistic interpretation of these ranks in the work of Hazrat Alisher Navoi "Nasoimu-l-mukhabbat".

Key words: wanderer, parking lots, wandering, nonexistence, eternity, proximity, friendship, soul, soul inclined to evil, the unity of God, gathering together, disconnection, spiritual sobriety, spiritual intoxication, ecstasy, mawt

"NASOYIMU-L-MUHABBAT" DA FANO MARTABALARI TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Hazrat Alisher Navoiyning "Nasoymu-l-muhabbat" asarida fano maqomi, fano martabalari, ularning mohiyati xususida mutasavvflarning nazariy qarashlari va ushbu martabalarining badiiy talqini masalasi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: solik, maqom, suluk, fano, fano fil ixvon, fano fish shayx, fano fir rasul, fanofilloh, baqobilloh, fano hol, fano xilof, fano mosivalloh, fano fil-qusud, fano fish-shuhud, fano fil-vujud, vahdat ul-vujud, uns, nafs, tavid.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МАРБАБАТА ФАНО В "НАСОЙМУ-Л-МУХАББАТ".

Аннотация

В данной статье анализируется вопрос о статусе ФАНО, рангах ФАНО, теоретические взгляды мистиков на их сущность и художественная интерпретация этих рангов в произведении хазрата Алишера Навои "Насоиму-ль-мухаббат".

Ключевые слова: странник, статус, странствие, небытие fano fil ixvon, fano fish shayx, fano fir rasul, fanofilloh, baqobilloh, fano hol, fano xilof, fano mosivalloh, fano fil-qusud, fano fish-shuhud, fano fil-vujud, единство Божье, собрание воедино, духовное опьянение, упоенность.

Kirish. Fano mavzusi – keng va chuqur bir ummon misoli. Bu ummonga sho'ng'igan g'avvos – solik baqo durrini qo'lga kiritadi. Hazrat Navoiyning tazkiralarda fanoning talqin qilinishi ayni mavzuning lirik va liro-epik asarlaridagi talqinlaridan yondashuv nuqtai nazari bilan farqlanadi. Lirik asarlarda va dostonlarida fano xususida so'z borganda, asosan, muallifning sub'ektiv qarashlariga, ya'ni fano muallif nazdida qanday ma'no-mohiyatga, talqinga ega ekaniga guvoh bo'lganimiz holda tazkiralarda, xususan, "Nasoymu-l-muhabbat" da bu tushunchaning ob'ektiv talqinini ko'rishimiz mumkin. Ya'ni tazkirada aniq tarixiy shaxslar, avliyo zotlar, ulug' so'fiylar hayot yo'lida ro'y bergan, shaxsan ular bilan sodir bo'lgan voqea-hodisalar berib boriladiki, sinchiklab e'tibor qilinsa, bu yuksak martabali zotlarning aksariyatida fano maqomidagi turfa hollar ro'y berib turgani yaqqol anglashiladi. Bunga tazkiraning ilk sahifalaridayoq shohid bo'lamiz. Masalan, asarda ilk o'rinda zikr etilgan Shayx Uvays Qaraniy haqida o'qir ekanimiz mana bu tasvirga duch kelamiz: "Uhud urushida Payg'ambar s.a.v.ning muborak tishi shahid bo'lg'onin eshitib, mutobaat uchun o'ttiz ikki tishin ushotti. Har birinki, ushotur erdi, der erdiki, shoyad bu tish emas erdi ekin. Yana birni ushotur erdi. To mundoq qilib, barcha tishlarin ushotti" [10:99]. Uvays Qaraniyning ushbu lavhadagi holi – fano fir-rasul ekanini xulosa qilish mumkin. Fano fir-rasul – Rasululloh s.a.v.ni juda sevmok va u kishida foniy bo'lmoq. U zotni molidan, hatto jonidan ham ko'proq sevmokdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning "Nasoymu-l-muhabbat" tazkisasi asosida fano martabalari xususida fikr yuritishni maqsad qilib oldik:

Fano martabalari:

a) Fano fil ixvon. Birodarlarda foniy bo'lish. Birodarlariga o'ziga ravo ko'rganidan yaxshiroq'ini ilinish. Agar solik bunday qilolmasa, uning martabasi yuksakdan quyiga enadi. Bunga Abu Ja'far Somoniy r. t.ning mana bu hikoyasini misol keltirish mumkin: "sayohatda Lubnon tog'iga tushtum. Anda jamoati abdol yo'luqдилar. Alar xizmatida bir yigit erdi. Har oqshom bir miqdor g'yohni pishurub, alar xizmatida keltirur erdi. Uch kun anda edim, alarga hol bu erdi. To'rtinchi kun dedilarkim, bizing maoshimizni ko'rdung, sen bizing bila o'tkara olmassen, borg'il! Manga xayr duosi qildilar va alardin ayrildim. Necha vaqtdin so'ngra Bag'dodqa tushtum, ul yigitni bozorda ko'rdumki, dallollik qilur erdi. Taassub qildimki, ul bo'lg'aymu? Tahqiq qildim, ul erdi. Ul ish kayfiyatini so'rdum. Dedikim, bir kun biryon balig' pushurub, qismat chog'ida yaxshiroq qismni o'z qoshimda qo'ydim. Bu yerga tushtum va bu holgakim ko'rarsen, qoldim" [10:188].

Muhammad Tabaroniy mana bu so'zlari ham fano fil ixvon mohiyatini anglashga xizmat qiladi: "Bu so'filar toifasi sodiq birodardirlar va ular orasida shunday ma'naviy qarindoshlik mavjudki, unga hech narsa teng kelmaydi. Ular emikdoshlar va bir-birlariga toza vahdat mayini tutadilar. Emikdoshlik va mayxo'rlik haqqini to'la ado etadilar. Mastlikdagi xato va tubanliklarni xotirlamaydilar. Ularning ahvoli seni shubhaga solmasin [10:206].

Otasidan ellik ming dirham meros qolgan Abu Abdulloh Muqriy q.s. merosning barchasini fuqaroga tarqatadi. Va uning mana bunday so'zi bor: "kimki yoru birodariga xizmat qilishdan bo'yin tovlasa, Alloh uni shunday xor qiladiki, hargiz qutulolmaydi" [10:246]. Bu fano fil ixvondir.

b) Fano fish shayx. Ma'lumki, Rasululloh s.a.v. Masjidul Aqsodan Me'rojga qarab Jabroil alayhissalom bilan birgalikda yo'lga chiqdilar hamda sidrai muntahoga qadar Jabroil alayhissalomning ko'rsatgan yo'lidan yurdilar. Sidrai muntahoga yaqinlashgach esa Jabroil alayhissalom bu yerga qadar yo'l ko'rsatganliklarini, bundan bu yog'iga birga bora olmasliklarini, bundan so'ngra hazrat Muhammad alayhissalom va Alloh taoloning yakkama yakka bo'lishlarini aytadilar. Chuqurroq razm solinsa, ayni holat tasavvufda ham mavjud. Rasululloh s.a.v.ning ummati bo'lmish muridlar ham o'zlarining sidrai muntaholari bo'lgan fanofilloh maqomiga murshid bilan ketadilar. Ya'ni, avvalo, fano fish shayx bo'lib, shayxning ko'magida fano fir rasul hamda fanofillohga qadar boradilar. Fanofillohga yetgan mo'minlarning namozi esa me'rojga aylanadi. Ulug'lar aytadilarki, sahabalarni sahoba qilgan Rasulullohning (s.a.v.) boqishlaridir. Shu ma'noda, so'fiyni so'fiy qiladigan narsa g'avs – yo'l boshlovchi piri komilning nazari, tarbiyasidir. Yo'l boshlovchi sorbon bo'lsa, solikning xavotiri yo'q.

Fano fil pirda murid dunyoni pining ko'zi bilan ko'radi, qulog'i eshitadi. Pining aqli bilan fikr yuritadi. Murshidning har qanday istagini har qanday holatda so'zsiz ado etishga intiladi. Jumladan, "Nasoyim" da shunday keladi: "Debdurki, Mir Ali Abu buzurg pire erdi. Bir muridi bor erdi, oti Muhammad Shahrobodiy. Bir kun ul muridni bozorga yubordi, bir nima kelturgali. Ul bozorga bordi, hamono ul nimani olur vaji hozir yo'q erdi, filhol o'zin sotti va Pir tilagan nimani olib yubordi" [10:268].

d) Fano fir rasul. Rasululloh s.a.v.ning o'zlari, so'zlari uchun borini berish, o'zluvidan kechish. Masalan, Abu Shu'ayb Muqanna' r. t. haqida "Nasoymu-l-muhabbat" da shunday keladi: "Yetmish haj yayoq borib erdi. Har hajda Baytu-l-muqaddas

sahrosindin ehrom bog'lar erdi va Tabuk bodiyasig'a kirar erdi. So'nggi hajida bodiyada ko'rdikim, bir itning suvsizlig'din tili og'zidin chiqib, halok bo'lgudekdu. Nido qildikim, ey qavm, kim bo'lg'ankim. Yetmish yayoq hajni bu it ichkuncha suvg'a sotqin olg'ay? Birav ul tilagancha suv kelturdi. Ul olib, ul itni serob qildi va dedi: ul hajlarimdin bu manga yaxshiroq erdikim, Hazrat Risolat s. a. v. debdurki, "har bir tirik jonga yaxshilik qilishda ajr bor" [10;133].

Ko'rinadiki, shayx butun umr piyoda yurib, mashaqqat chekib qilgan barcha hajining savobini Rasulullohning (s.a.v.) so'zlariga fido qilish darajasida u zotga foniyo bo'lgan. Shu sabab Rasulullohning (s.a.v.) so'zlari bilan so'zlab, ko'zlari bilan ko'rib, fikrlari bilan vaziyatga baho bermoqda.

e) Fanofilloh. Fanofilloh yo'qligini idrok etib faqat Oллоhning borligiga iqror etmoq, Allohdada foniyo bo'lmoqdir. Fanofillohdada banda "Lo mavjudo illalloh" – "Mavjudotlar yo'qdir, faqat Oллоh bordir" zikrida ifoda etilgani kabi qaerga boqsa, Oллоhning borligini, Oллоhning nurini ko'radi. Undan boshqa hech narsani ko'rmaydi. Bunda qul o'zining haqiqatda haqiqiy bir borlig'i yo'qligini, haqiqiy borliq faqat Oллоhning borlig'i ekanini, o'zining faqat izofiy bir borliq, ya'ni soya, xayol ekanini anglash bilan birlikda vujud sohibi o'laroq faqat Oллоhning mavjud ekanini ko'rish bilan fanoga erishgan hisoblanadi. Bu fano maqomidir, ya'ni o'z yo'qligiga, faqat Oллоhning borligiga iqror bo'lish, ko'rish, ilman mushohada etish.

Fanofillohdada so'fiy Allohni topadi, ammo Uning qullari bilan o'vora bo'ladi. Masalan, bir kuni Imom Rabboniyning yoniga muridlaridan biri kelib, "Menga xilofot ne zamon kelur?" deya so'rabdi. Imom debdiki, "Qanday xilofot?" Murid aytibdi: "Menda bir zuhurot bo'ldi. Kecha bir tush ko'rdim. Mening maqomim sening ustingda edi. Ammo bilmaymanki, hikmati nedur?" Imom muridni tashqariga boshlab, "kel, senga maqomingni ko'rsatay", debdi. Chiqqach esa shu on nima bo'layotganini so'rabdi. Murid:

– Yomg'ir yog'yapti.

– Ofarin, bu yomg'ir avval nima edi.

– Pirim, bug' edi.

– Nima bo'ldi?

– Osmonga ketdi.

– Undan keyin nima bo'ldi?

– Bulutlar bilan hamhol bo'ldi.

– Undan so'ngrachi?

– Undan so'ng yomg'ir bo'ldi.

– Bu yomg'ir pastga tushdi. Yer yuzida nima qilyapti endi?

– Shu on o'simliklarga foyda keltiryapti, ko'kartiryapti.

– Bu o'tlarga foyda beryapti-a? Bu o'tlardan yana bug' chiqadimi?

– Ha.

– Qara, o'g'lim. Men bir zamonlar bug' edim. Ko'kka chiqdim, fanofilloh bo'ldim, baqobilloh bo'ldim. Maqomlarning barchasini bosib o'tdim. Undan so'ngra Alloh taolo yomg'ir o'laroq meni yer yuziga qayta yubordi. Men endi yer yuzida sening kabi qancha maysalarni ko'kartiryapman. Sen mendan chiqqan nechanchi maysasan, bug'san, buni bilmayman".

Bu yerda so'fiyning yo'li, missiyasi, fanofilloh yo'lida pirning va pirga taslimiyatning ahamiyati yaqqol ko'zga tashlanadi. Mustamliy Buxoriyning "Sharhi at-Ta'arruf" kitobida fanoiy mosivallohg'a berilgan ta'rif ham ayni vaziyatga mosdir. Mustamliy Buxoriyga ko'ra, fanoiy mosivalloh – ko'ngil ko'zgasida Alloh nuri va jamolidan o'zga biror narsa jilva etmasligi, Haq taoloning Biru Borligiga iqror bo'lgan holda barcha niyat va amallarni shunga muvofiq to'g'rilashdir. "Kimki fanofilloh maqomiga yetsa, Haq taolo bandasiga yuklagan vazifalar saqlanib qoladi. Bu so'zning ma'nosi shuki, fano Haq taolo mushohadasida foniyo bo'lmoqdir. Ammo shayton va nafsning makrlari ko'pdir, balkim bu fano shayton vasvasasi va aldamchi tuyg'ularning oqibati bo'lib, xalq uni fanofilloh deb o'ylashlari mumkin. Fano xalqdan Haqqa bo'ladi, Haqdan xalqqa fano yo'li yo'qdir. Xalqdan Haqqa fano bo'lishining nishoni shukim, solik xalqdan va o'zidan fano bo'lganidan keyin ham barcha ibodatlar va shariat odoblarini bekam-ko'st bajo keltiradi. Adabsizlarga Azal va Abad Podshohi dargohiga yo'l yo'qdir. Gumrohlargina Podshoh hazirida odobsizlik qiladilar". Rabboniyo va uning muridi haqidagi yuqoridagi hikoyada muridning Mustamliy Buxoriy xotirlatganideki yanglishgani, haqiqatdan chalg'iganini tushunish mumkin.

Fanofillohdada qul o'tda yonmaydi, suvda cho'kmaydi. Masalan, shayx Abuladyon haqida quli Ahmad shunday hikoya qiladi: "Abuladyon bila bir majusiy orasida bir kun so'z o'tar erdi. Ul dedikim: o't Haq taolo amri bila kuydurur. Majusiy dedi, agar muni manga ko'rguzsang, sening dinginga kiray. Bu ishga qaror berdilar va azim o't yoqtilar. Chun o'tunlar cho'g' bo'ldi, yerga yoydilar. Shayx sajjoda ustida namozg'a mashg'ul erdi, chun forig' bo'ldi, qo'pub ul o'tqa kirdi va hech bishmadi. Majusiyg'a dedikim, muncha basmudur, yo yana ham o't yoqarmusen? Majusiy musulmon bo'ldi. Shayx so'zning oxirida chiroyin yo'pti va o'tdin chiqti. Ahmad debdurki, kecha oyog'in uvalar erdim. Oyog'i bir olma chog'lig' qabarib erdi. Aning sababini Shayxdin so'rdu. Dedi, o'tqa kirganda o'zumdin g'oyib erdim, ul so'zni majusiyg'a ayturda hozir bo'ldum, bu aning natijasidir. Agar ul o't o'rtasida erkanda behuzur bo'lsa erdi, kuyar erdim" [10;221].

"Nasoyim"da Mavloni Shamsuddin Muhammad Asad q. s. haqida hikoya qilinganda fanofillohg'a shunday ta'rif beriladi: "Ba'zi oriflar dedi: Agar Alloh subhonahu o'z zoti bilan biror bandasiga tajalli qilsa, barcha zot, sifat va fe'llarni Haqning zot sifat va fe'llari partavida foniyo holda ko'radi. O'zini barcha maxluqotlar barobarida go'yo tadbir etuvchi, maxluqotlarni esa o'z a'zolari deb biladi. Maxluqotlarning birortasiga biror narsa ro'y bermaydi, faqat o'zini ularga eng yaqin deb biladi. Tavhid manbasiga tamoman g'arq bo'lgani uchun o'z zotini Haqning yagona zotida, sifatini uning sifatida, fe'lini uning fe'lida ko'radi. Albatta, insonga tavhidda bu maqomdan yuksagi yo'q. Ruh ko'zi zotning jamol mushohadasiga tikilgan zamon, ashyoning orasini ajratuvchi aql nuri qadim zot nuri g'alabasidan zoyil bo'ladi. Va Haq kelishi bilan botilning ketishi sababidan qadim va hodislar orasidagi farq ko'tariladi. Bu holat jam' deb ataladi" [10;355].

Fanofilloh va baqobilloh ta'birlari bilan ifoda etilgan Oллоhga vuslat maqomi bashariy vasflardan qutulib, rabboniyo vasflar bilan sifatlanishdir. Bashariy vasflar solikning o'zida hech bir zamon ayrilmagan asliy vasflaridir. Fanofilloh va baqobilloh martabalariga erishgan solikning karomat salohiyatini qozonishiga xususiyat deyiladi. Janobi Haqning Rabboniyo vasflariga mazhar bo'lgan solikning yaratilmishlarga tasarruf etishi, g'ayb hollarini bilishi holda uning asliy vasflari bo'lgan zaiflik, muhtojlik, ojizlik, johillik kabi bashariy vasflarning o'zidan ayrilishi kerakmas faqat bu vasflar unga g'olib bo'lmasligi kerak. "Risolai Qushayriya" muallifi inson tabiatida yomon xislatlarning yo'q bo'lishini fano va ularning o'rniga go'zal xulqlarning qaror topishini baqo, deb ta'riflaydi. Izzuddin Koshoniyo fanoni sayr ilallohning nihoyasi, deb bilgan.

Fanofilloh – Oллоh taoloda erib tugamoq. Uning zikrida, muroqabasida o'zini yo'qotmoq, nafsini yo'q etmoq. Ortiq Oллоhdan g'ayri – mosivoni aqliga, qalbiga keltira olmaslik. Imom Rabboniyo fano haqida shunday deydi: "Fanofilloh maqomi inson o'zini naqadar zo'rlasa, hatto ming yil umr ko'rsa, Oллоhdan o'zga biror narsani ko'ngliga keltirishga harakat qilsa, o'zini majburlasa-da keltira olmaslik holiga kelmoqdir. Imom G'azzoliyo "Ihyo"ning "Salotu-l-xosiin" bobida keltirishicha, avliyullohlardan biri ehromda namoz o'qirkan shunday bir holda emishki, zilzila bo'lib jome'ning orqa tarafidan to'rtidan uch qismi qulab tushsa-da sezmadbi. Namozdan chiqarkan "Bu yerlarga nima bo'ldi?" deya so'rabdi". Bu fanofillohdidir.

Rabboniyga ko'ra, tariqatda ilk qadam fanofilohdir. Solik qachonki qalbidan, xotirasidan, aqlidan Ollohdan g'ayri barcha narsani o'chirish darajasiga erisha olsa, ana shu ilk qadamni tashlagan hisoblanadi.

Mutasavviflar fanoning yuqoridagi asosiy to'rt martabasidan o'zga martabalar haqida ham fikr yuritganlar. Masalan, Mustamliy Buxoriy "Sharhi at-Ta'arruf" kitobida fano hol, fano xilof, fano mosivalloh kabilarni ko'rsatib o'tgan[2;61]. Biz yuqorida o'rni bilan bular haqida so'z yuritdik.

Manbalarda yuqoridagilardan tashqari, fano fil ishq xususida so'z boradi. "Nasoyim"da Shayx Fariduddin Attorning tadbalariga sabab qilib ko'rsatilgan mana bu holat fano fil ishq mohiyatini anglashga yordam beradi: "bir kun attorlig' do'konida muomalag'a mashg'ul va mash'uf emishlar. Darveshe do'kon eshigiga yetar va necha qatla "Alloh uchun biror narsa ber!" der. Anga parvo qilmaslar. Ul darvesh derki, ey Xoja, ne nav' o'lgungdur? Alar debdurlarki, andoqki sen o'lgungdur! Darvesh debdurki, sen mendek o'laolmassen! Alar debdurlarki: Nechuk? Darvesh debdurki, mundoq! Yag'och ayog'in boshin ostiga qo'yubdur "valloh", debdur va jonni haqqa taslim qilibdur. Alarning holi mutag'ayyir bo'lubdur va do'kon va anda dag'i har ne bor ekandur, barham urubdurlar va bu tariqqa kiribdurlar" [10;467-468]. Demak, fano fil ishqda qul Ollohga shu darajada oshiq bo'ladiki, Uning uchun jon berishga to'g'ri kelsa, o'sha zahoti jonini Haqqa topshiradi.

Tahlil va natijalar. Fano martabalar haqida so'z borar ekan turli manbalarda xilma-xil tasniflarga duch kelish mumkin bo'lsa-da, mohiyatan ularning barchasi o'zaro aloqadorlik, umumiylik kasb etadi. Mana, fano xususidagi tasniflardan yana biri:

a) Qusudiy fano (fano fil-qusud) – bandaning o'z shaxsiy irodasini yo'q qilib, o'rninga ilohiy irodani qo'yishi, faqat Ollohning irodasiga ko'ra harakat qilishi, aslo o'z irodasi va nafsining istagiga ko'ra xarakat qilmasligi. Ya'ni qusudiy sufiyning o'z maqsadi, irodasi va g'oyasini Ollohning qasd va irodasi bilan eritib, halok qilishdir[3;209]. Bu "lo maqsuda illallohu", "lo matluba illalloh", "lo muroda illalloh" maqomidir.

b) Shuhudiy fano (fano fish-shuhud) – Ollohdan boshqa narsa ko'rmaslik, jamul-jam, vajd va istig'roq holatida so'fiyning Ollohdan boshqa narsani ko'ra olmasligi, quyosh ko'tarilganda yulduzlar va oyning ko'rinmasligi kabi ilohiy tajallilarning zuhuri paytidan mosivoning mushohada va mulohaza qilina olinmaslik holati. Bu "lo mashhuda lillalloh" sirri, Vahdat-i shuhud – "ko'ringan birdir, u ham bo'lsa Ollohdir" maqomi. Unga sub'ektiv – anfusiy fano ham deyilar.

d) Vujudiy fano (fano fil-vujud) – borliqlarning yo'q deb bilinishi, bor bo'lib ko'ringan narsalarning, haqiqiy va mutlaq borliq bo'lgan Ollohning tajallilari hisoblanishi, mosivoning haqiqiy bir borliqqa ega bo'lishining vahm va xayol deb hisoblanishi, vahdat-i vujudagi fano nuqtai nazari. Unga obektiv fano ham deyiladi.

Xulosa qilib aytganda, keng va chuqur bo'lgan fano mavzusi Navoiyning "Nasoyimu-l-muhabbat" tazkirasida ham o'z talqinlariga ega. Biz yuqorida to'rt yo'nalishda bu xususda fikr yuritdik. Bizningcha, ushbu tasnif nafaqat tazkiradagi fano talqinlarini, balki umuman fano mohiyatini tizimli tushinishda yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Алишер Навоий. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. Holoti Pahlavon Muhammad. Nazm ul-javohir. Nasoyim ul-muhabbat... TAT. J. 10. — Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013.
2. "Алишер Навоий: комусий луғат" / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. 2 жилдлик.— Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2.
3. Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
4. Hacı Bayram Başer. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî'nin tasavvuf anlayışı. – Istanbul, 2009. – S.125.; Lüma' fi târihi't-tasavvufi'l-İslâmî, haz. Kamil Mustafa Hindâvî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001. – S.385;
5. Neşet Bodur. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî ve tasavvufi görüşleri. Doktora tezi. – Ankara, 2018.
6. Razzoqov A. Navoiy ijodida Arastu obrazining tasavvufiy talqini // "Sharq-u G'arb: Navoiy va Gyote" mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari. – Toshkent: "Nurafshon business", 2023.